

7. Українська література. 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Природничо-математичний, технологічний, спортивний, суспільно-гуманітарний, художньо-естетичний напрями; філологічний напрям (профіль – іноземна філологія). Академічний рівень / уклад. М. Г. Жулинський, Г. Ф. Семенюк – керівники авторського колективу; Р. В. Мовчан, Н. В. Левчик, М. П. Бондар, О. А. Камінчук, В. І. Цимбалюк; за заг. ред. Р. В. Мовчан. – К. : Грамота, 2011. – 22 с.

УДК 821.161.2М – 31.09: 398.3

НАРОДНІ ЗВИЧАЇ, ТРАДИЦІЇ, ОБРЯДИ В ХУДОЖНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В. МАЛИКА (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ “ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ”)

Стасик М. В., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена особливостям зображення народних традицій, обрядів у романі В. Малика “Чумацький шлях”. Автор статті доводить, що етнографічний матеріал – це спосіб показати світобачення українців. Відображення народних традицій створює атмосферу повсякденного буття народу, в якому закріпилися віками вироблені принципи психології, моралі, етики.

Ключові слова: автор, побут, традиція, обряд, сюжет.

Стасик М. В. НАРОДНЫЕ ОБЫЧАИ, ТРАДИЦИИ, ОБРЯДЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В. МАЛЫКА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА “ЧУМАЦКИЙ ШЛЯХ”) / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена особенностям изображения народных традиций, обычаев в романе В. Малика “Чумацкий шлях”. Автор статьи доказывает, что этнографический материал – это способ показать мировоззрение украинцев. Отображение народных традиций создает атмосферу повседневного бытия народа, в котором закрепились веками выработанные принципы психологии, морали, этики.

Ключевые слова: автор, быт, традиция, обряд, сюжет.

Stasyk M. V. FOLK CUSTOMS, TRADITIONS AND CEREMONIES ARTISTICALLY INTERPRETED BY V. MALYK (ILLUSTRATED WITH “THE TCHOOMAK ROAD” NOVEL) / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is devoted to the portrayal peculiarities of folk traditions and ceremonies in the novel of V. Malyk “The Tchoomak Road”. The article’s author proves that the ethnographic material is the way to show Ukrainian world outlook. The folk traditions reflection creates the atmosphere of the Ukrainian everyday life that shows the psychological, moral and ethical principles formed through the centuries.

Key words: author, way of life, tradition, ceremony, plot.

В античній філософії широковідомий вислів “Пізнай самого себе!”. Ці слова писали в багатьох храмах античної Греції при вході над дверима. Із зародженням нової української літератури, письменники почали широко використовувати цю ідею у своїх творах. Т. Шевченко писав: “Що ми? Чиї сини? Яких батьків?” [6, с. 291].

Багато прикладів опису народних звичаїв, традицій, обрядів знаходимо у творах М. Гоголя, Г. Квітки-Основ’яненка, М. Костомарова, І. Котляревського та ін. Значною мірою народні традиції представлені у творчості письменників зламу століть (Д. Гуменна, М. Івченко, М. Кошобинський, Олександр Олесь, Ю. Опільський тощо). З-поміж письменників ХХ ст. народознавчими елементами пронизані твори О. Гончара, П. Загребельного, В. Малика, У. Самчука, М. Стельмаха, Г. Тютюнника та ін. Незважаючи на це, народознавчий аспект творів багатьох письменників, особливо ХХ ст., залишається малодослідженим, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Серед художніх творів, у яких відображено історичне минуле українського народу, помітне місце посідають романи В. Малика (Сиченка). Творча спадщина письменника надзвичайно різноманітна за жанрами і тематикою. Однією з характерних рис митця як історичного романіста є те, що він звертається до важливих, складних, зламних періодів в історії України, яким належить особлива роль в історичній долі народу. Роман В. Малика “Чумацький шлях” можна віднести до художньо-історичного типу. Для творів такого виду характерним є те, що сюжетним стрижнем тут виступає герой, створений уявою автора (Івась Бондар), який не був видатною історичною особою, проте опинився в центрі важливих історичних подій. “Такий художній підхід дає можливість ширше змалювати історичне тло, проникнути в різні сфери суспільного життя, охопити різні соціальні верстви, поглянути на події очима звичайної

людини, створити несподівані сюжетні колізії, пригодницькі ситуації. Відомі історичні постаті зустрічаються тут епізодично. Автор дбає про достовірність не стільки фактів, як загального фону, атмосфери часу в елементах побуту, психології персонажів” [2], – зазначає Л. Касян.

Мета розвідки – розглянути роман “Чумацький шлях” як окрему художню систему, з’ясувати роль народних звичаїв, обрядів, традицій у розкритті ідейно-тематичного задуму твору.

У романі “Чумацький шлях” (1993) В. Малик розповідає про часи остаточної втрати Україною державності. Головний герой твору – Івась Бондар – залишає в Лубнах кохану дівчину Катрю і разом зі своїм хазяїном Хуржиком та чумацькою валкою їде в Крим по сіль. В. Малик чудово змальовує події, інтригуючи читача. Герої твору проходять через неймовірні пригоди. Тут і зустріч із Потьомкіним і Катериною II, і татарський полон, і втеча, і вступ до війська чорноморських козаків, і участь у російсько-турецькій війні. Із великим захопленням автор описує своєрідне явище в історії українського народу – чумаштво.

Письменник детально зупинився на описі звичаїв чумаків. Сцена збирання в дорогу – згусток різноманітних емоційних почувань: надії привезти сіль і водночас непевності, страху перед невідомістю, пекучого жалю, настирливої турботи й відповідальності кожного за всіх рідних. “Коли сонце виглянуло з-за небокраю, Хуржик зняв шапку – перехрестився.

– Ну, з Богом!

Після того взяв з переднього воза сокиру, розмахнувся – і кинув на дорогу перед передніми волами. Це був прадавній чумацький звичай-ворожба. Потому двоє найближчих чумаків принесли долото та сверло і поклали поверх сокири, утворюючи хрест. Вони ж подивилися, як упала сокира: якщо лезом на схід – буде удача в дорозі, якщо на захід – чекай невдачі, на південь – повернуться чумаки з прибутком, на північ – і своє втратять.

– Браття, удача буде нам! Сокира дивиться на схід сонця! – загукали чумаки. – Рушаймо!” [4, с. 43].

Сокира, як ми знаємо, – символ чоловічої ратної звитяги та наполегливої, важкої праці. Вона поєднує в собі і зброю, і знаряддя праці, належить і до обладунків воїна, і до спорядження трудівника. Призначення сокири – змінити все, до чого її прикладають. В. Малик вказує на магічну функцію сокири, адже вона сприймалася як символ успішної поїздки і щасливого повернення. Історично: сокира – це також символ бунтарства, боротьби за кращу долю.

Сокира, що показує на схід, викликає схвальні вигуки чумаків. Усе стає зрозумілим при народознавчому тлумаченні цього слова. У багатьох міфологіях сторони світу обожнювалися, особливо схід та захід. Схід втілює сонце, що сходить, світанок, весну, надію, дитинство, початок життя і юність. На схід повертають свої погляди і молитви під час богослужінь. У обрядах, пов’язаних зі смертю і воскресінням, схід асоціюється зі сходом сонця, життям, а захід – із заходом і смертю [5, с. 125], або невдачею, на що вказує автор роману. Захід сонця пов’язувався, за віруваннями, із місцем перебування мерців. Саме на Заході знаходився вхід у потойбічний світ. В. Малик пропонує нам й інші символічні координати-протиставлення: північ – втрата, південь – прибуток.

Народні звичаї та обряди – квінтесенція народного досвіду і руху, що формує народний характер героя та його непереборне бажання в старовинних обрядах і звичаях знайти сакральний зміст, який визначав духовність минулого, а потому має визначити духовність майбутнього. Народ, що йде в майбуття, а не в небуття, має як знищити ока берегти звичаї і традиції, які шанувались предками, а тому мають шануватися їхніми нащадками. Без цього народ приречений на забуття.

Письменник достатньо повно зображає духовний світ головних героїв, їхню внутрішню сутність. Причому робить це він своєрідним шляхом – через змальовання зовнішності, побутових деталей та вчинків, які зрештою дають повне уявлення про психологію персонажа: “– Ну, то прощай, Ганно! І не згадуй мене лихом! – Хуржик узяв її худу, холодну руку і поцілував.

– А може б, ти не їхав, Семене? – знову заблагала вона. – Хто ж мене поховає?

– Василь уже дорослий... Усе зробить як слід, – запевнив він вмираючу, не розуміючи, якого болю завдає їй. – А їхати я мушу... І витратився, і товариство жде...

Ганна знову заплакала.

– Ну, їдь! І хай тебе Бог простить!” [4, с. 43].

Останні слова ніби проектує долю одного з героїв роману. Письменник детально не описує весільні обряди, підкреслюючи цим нешире ставлення Хуржика до народних традицій, народної моралі. Адже порушив останню волю своєї дружини: “– А сам повдівствуй рік, а тоді женись... Ти ще не старий чоловік... Але молоді не бери, бо буде тобі лихо... Бери таку, як сам, – вдову...” [4, с. 42].

Весільний обряд у народній українській традиції – то таїна. Таїна народження нової сім'ї, яка має продовжити рід. Тому сам обряд наповнений гармонією. Гармонія в навколишньому світі, гармонія в душі людини, що йде до вітаря; гармонія людини і довкілля – все це закладено в обряді весільному, оскільки сам обряд базується на найвищому прояві гармонії – любові. Тому відчуття Катрею дисгармонії (любить одного – одружується з іншим) в коханні, дисгармонії почуттів (асоціація одруження зі смертю – смерть почуттів) – то є втілення чистоти Катрі. Автор детально не описує обряд весілля, тільки констатує його, тим самим ніби акцентуючи на страшному гріху. Через психологічний стан героїні письменник наголошує на трагічності ситуації: “Господи, мало не скрикнула вона, та невже ж це не сон, а наяву? Невже всеняке життя жити мені з ним? З цим осоружним і ненависним? Та краще – в петлю! І на тому все закінчиться! ... Згадка про матір та сестричку тонкою голочкою проткнула серце. Ні, не полізе вона в петлю! Бо як тоді вони? Що робитимуть без неї? Як житимуть на світі? Хіба не заради них згодилась вона на цю жертву? Голова тріскалася від думок, від розпуки, а серце – від жалю до себе. До слів отця Гервасія не дослухалася і зовсім не розуміла їх” [4, с. 188].

Іншою важливою складовою весільного обряду є сватання. Але і тут він проходить “не за правилами”. Вважаємо, що таким чином автор характеризує особистість Хуржика, його вдачу.

Письменник підкреслює особливу роль жінки-господині, жінки-матері, яка має важливе значення в ментальності українців. Важко переоцінити роль матері-підкувальниці й виховательки та її великий вплив від колиски до зрілого віку на процес формування характеру людини: “Хуржик стояв злий, побуряковілий, однак мовчав. Парасці він ніколи не перечив. Ще з того часу, коли почав півпарубком наймитувати в Сороки, вона, літня вже і самотня жінка, взяла його під свою опіку, прала його наймитські лахи, підгодовувала з хазяйського стола, доглядала, коли хворів, і він проникся до неї синівськими почуттями, яких зроду не мав до рідної матері та до батька, бо ті померли рано” [4, с. 24].

Народ віками виробляв правила поведінки для дитини, юнака і дівчини, одружених чоловіка і жінки, для старших за віком людей. У цих правилах мудро збалансовувалися обов'язки кожного як члена і родини, і громади. На перше місце у своєму житті народ ставив сім'ю – там повинні панувати злагода і взаємоповага. Тому навіть Хуржик усвідомлює, що не можна порушувати загальні устої: “Однак ще рік після смерті Ганни доведеться вижити. Дурний звичай! Та що поробиш: звичай – той же закон! Або й вище, бо за законом пильнують лише городничий, пристав та суддя, а за звичаями – вся громада!” [4, с. 129].

Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомогу. За народними традиціями батьки мали дбати про своїх дітей, а діти – про своїх батьків. Дотримуючись цих принципів, головна героїня змушена вийти заміж за нелюба: “– Скажи мені, ти по любові вийшла за Хуржика? Пробач за таке запитання, але це важливо.

Катря почервоніла.

– Яка там любов! Господи! Мусила...

– А хто ж тебе примушував?

– Материна хвороба та нужда...

– А Хуржик?

– Користуючись тим, що я заборгувала йому, наполягав і він, матір умовляв, аж поки домігся її згоди... Я її розумію: сама хвора, працювати не може, а їсти щось треба... Та ще сестриця Настуня... Хто їм допоможе, окрім мене?” [4, с. 207-208].

Коротко хочеться зупинитись і на деяких поняттях, що зустрічаються в романі В. Малика “Чумацький шлях” і відображають суспільні відносини й побутові особливості описуваного історичного періоду. Для широкого кола сучасних читачів вони стають “каменем спотикання”, адже є або не зрозумілими, або тлумачаться помилково. Читач, знайомий лише з сучасною грошовою, метричною системою, не завжди розуміє, багата людина чи бідна, щедра чи скупа, коротка дорога чи довга тощо. У творі читаємо: “На кожному хунті матимемо чотири, а то й п'ять копійок чистого прибутку.

– Ого! Виходить з воза карбованців двадцять чи двадцять п'ять, а з мажі усі сорок!” [4, с. 18]. Захоплення Хуржика не зрозуміле сучасному читачеві, адже сучасна грошова система відрізняється від тодішньої. Наведемо ще один приклад: “Хуржик витягнув з кишені монетку – простягнув. – Ось злотий, пане, – бери!” [3, с. 86]. У читача виникає логічне питання, чи багато заплатив Хуржик. Звернувшись до тлумачного словника, ми дізнаємось, що на Правобережній Україні XIX – поч. XX ст. злотий – “срібна монета вартістю 15 копійок” [1, с. 378]. Розуміючи, що сучасний читач не завжди може зрозуміти термінологію XVIII ст., автор деколи сам пояснює те чи інше поняття, наприклад: “Чумацька валка вже стояла на ярмарковому майдані... Попереду – три Хуржикові “багові”, тобто кілька маж, пов'язаних між собою міцними вірвочками” [4, с. 43].

Значна роль у матеріальній культурі українців належить одягу. Народний одяг, як відомо, несе в собі національну символіку та є найбільш виразним знаком національної культури. В ідіостилі В. Малика, як засвідчує аналіз, художній образ теж передусім увиразнюють предмети чи деталі одягу, як-от: “Незважаючи на лютий мороз, витерта *свита* на ньому була розстебнута, стара облізла *шапка-бирка* збилася набакир, і з-під неї весело вистрибнув на волю буйний кучер” [4, с. 3]. Назви одягу, що використав письменник, набувають символічного значення: свита – символізує бідність, шапка-бирка – символ злидарства. Слід зазначити, що в макроконтексті письменника саме завдяки опису вбрання персонажів удається зобразити характер носія національних морально-етичних цінностей свого народу. Наведемо ще один приклад і порівняємо їх: “Дівчина була молода і добре одягнута – у вишивану сорочку, зелену оксамитову корсетку, барвисту плахту. На ногах, правда, замість чоботят сіріли грубі, неоковирні валянки...” [4, с. 5]. Опис одягу героїні свідчить про належність до простого народу, про органічне наслідування традицій, культури своєї Батьківщини. Протилежні описи зустрічаємо щодо героїв роману, які прагнуть слідувати чужій моді, перехоплювати чужі манери: “У чималій незатишній кімнаті за столом сидів лисий літній чоловік у *казенному мундирі*. Катря ніколи його не бачила, і він видався їй смішним. Його голий череп був блискучий, мов дзеркало. Вуса й бороду він голив, зате на ситих щоках, від вух до підборіддя, теліпалися дві сиві мички, що у панів, як чула Катря, називалися бакенбардами. А посеред них, над ротом, стримів, мов дуля, маленький кирпатий ніс. Очі були безбарвні і круглі, мов у сови” [4, с. 200].

У романі також зустрічаємо і такі типові атрибути українського національного одягу і взуття, як плахта, камізька, кобеняк, чимарка, постолі, кирея тощо. Окремо виділимо виразні ряди національно-забарвленої лексики на позначення українських страв, напоїв: “... столи місцевих можновладців та багатіїв... вгиналися від екзотичних українських страв та напоїв. Чого тут тільки не було! Вино кримське та угорське, горілка звичайна та перцівка, вишнівка та калганівка; наливки міцні та напівміцні, жіночі – слив’янка, малинівка, грушівка, смородинівка; настої з шипшини та порічок, терну та терносливу, агрусу та абрикос; квас хлібний та ягідний, броварський та російський; узвар яблучний, кислуватий та грушевий, солодкий; мед домашній, холодний, шойно з льоху чи льодовні... Різноманітність страв дивувала не менше: борщі українські, з карасями, з м’ясними галушками, з пампушками в часнику та олії; риба різна і по-різному приготовлена – варена, смажена, копчена, сушена, в’ялена; птиця різних видів і теж по-різному приготовлена; а що вже м’ясних страв, то й не перелічити: яловичина варена з хроном, з грибами, душення з нирками, язик з кисло-солодкою підливою, свинина тушкована з капустою та яблуками квашеними, порося з хроном, теляча грудинка з грибами, печеня з баранини, ковбаса домашня, свинина з чорносливом... А ще різні бабки, вареники, млинці та млинчики, галушки та гречаники, шулики з медом та маком, вергуни, сластьони, тістечка, драглі, коржики, рогалі...” [4, с. 70]. Введення письменником у твір етнографічного матеріалу (опис страв) треба розуміти не тільки як спосіб “оживити” розповідь, наблизити її до дійсності, але й як намагання показати світобачення української людини.

Відзначимо, що автор подає не стільки етнографічний опис деталей народного побуту, як показує, певним чином, їх символічне значення для української народу, родини. Козак Мамай – один із найпоширеніших фольклорних героїв. Та чи не найповніше він зображений у живописі, зокрема у всесвітньовідомих “Мамаях”. Як традиційний атрибут народного побуту картина “Козак-Мамай” згадується і у В. Малика в історичному романі “Чумацький шлях”. Свого часу зображення козака Мамає було наявне в багатьох хатах, йому віддавали пошанівок, вважаючи ностальгічним образом втраченої слави й волі, символом непереможності, мужності та відваги, оберегом помешкання тощо. Він справді був популярним – і не лише серед простого люду, але й серед більш заможної верстви.

Органічно вплетений у канву твору давній український звичай обрання кого-небудь за побратима, що особливо часто зустрічався серед козаків [4, с. 176].

Упродовж усього роману “Чумацький шлях” В. Малик порушує тему провідників національної ідеї, які очолили б народне прагнення до національної і соціальної волі. Із боєм автор констатує, що байдужість верхівки призводить до того, що “скоро наше панство відцурається наших звичаїв, нашої мови і закріпостить поспільство, тобто мене з тобою” [4, с. 89]. З глибоким сумом і докором каже старий козак Безкровний: “Ех, ви! Гречкосії ви! Сліпі кроти! Дідько б вас забрав! Не бачили по-справжньому вільного життя та й думаєте, що так і треба... А все з дозволу цариці!” [4, с. 89]. Навіть символ українського духу – козацтво – мовчало, бо “старшина мовчала. Мовчав і кошовий отаман Петро Калнишевський” [4, с. 94], коли граф Текелій за наказом Катерини II знищував Січ. В. Малик, показуючи трагедію руйнації українських устоїв, святинь, традицій і народних звичаїв, наголошує на тому, що треба цінувати і шанувати власний рід, його історію як найдорожчий скарб.

Символічна назва роману вимагає від читача певного багажу літературних та етнографічних знань для тлумачення її інформативно-експресивного змісту.

Автор роману подає народне тлумачення Чумацького Шляху, але поглиблює його зміст. “Наш шлях буде довгий-предовгий, як отой Чумацький Шлях, що на небі!” – говорить головний герой твору.

- А чому він Чумацький? – спитала Катря.
- Бо показує дорогу чумакам до Криму.
- А люди кажуть, що то дорога, що перетинається посередині світу: одна веде в пекло, а друга – в рай.
- Мабуть, що так, – погодився Івась. – По тій дорозі душі померлих ідуть на той світ: одні, праведні, в рай, а грішні – в пекло” [4, с. 284].

Чумацький Шлях – це не лише символ Галактики, але й символ нелегкої життєвої дороги нашого народу до щастя. Саме на це вказує митець у своєму щоденнику: “Ох, чумацький шлях, чумацький шлях – нещасний шлях нашого нещасного народу!...” [3, с. 61]. Він символізує велич і трагізм української історії, національної культури, вказує дорогу до щастя для “добрих, для праведних людей” [4, с. 285] – Івасеві, його коханій Катрі, другу Кирику, старому запорожцеві Михайлу Безкровному, отаману Антону Головатому, поетові і драматургу Василю Капністу та канцлеру Олексію Безбородьку, якого письменник вважає автором відомої “Історії Русів”. З боєм розуміючи, що Україна втрачає волю, Безбородько усвідомлює свій борг перед її народом: повернути йому власне ім’я та свою історію. Адже без історичної пам’яті неможливе відродження державного життя будь-якої нації. Використавши таку містку назву, автор, на нашу думку, не намагався спростити рецептивний процес, а навпаки, максимально задіяти активну свідомість читача, спонукаючи його до власних рефлексій.

Отже, аналіз роману свідчить про намагання митця заглибитися в життя свого народу, подати події з їх корінням, окреслити національне буття, розуміння якого в нього було багатогранним. Відображення народних традицій створює атмосферу повсякденного буття народу, в якому закріпилися віками вироблені принципи психології, моралі, етики. На перший план митець висуває людину, акцентує увагу на вічних духовних цінностях, будить від летаргії і збайдужіння, вселяє віру в незнищенність людського в людині, любові, відданості, патріотизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту М. П. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. – К. : Дніпро, 2009. – 1332 с.
2. Касян Л. Роман Володимира Малика “Горить свіча” у контексті художнього відображення історичного минулого [Електронний ресурс] / Л. Касян. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=767>
3. Малик В. Синя книга (записки для себе). 1958–1998 (продовження) / В. Малик // Бахмутський шлях. – 2010. – № 3–4. – С. 3-73.
4. Малик В. Чумацький шлях : роман / Володимир Малик. – К. : Український письменник, 1993. – 285 с.
5. Словник символів / заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
6. Шевченко Т. До Основ’яненка / Тарас Шевченко // Повне збір. тв. : у 12 т. / редкол. : М. Г. Жулинський та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 119-121.

УДК 821.161.1

И. БУНИН НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ДОРОГ МЕЖДУ УКРАИНОЙ И РОССИЕЙ

Тихомиров В. Н., д. филол. н., профессор

Запорожский национальный университет

В статье анализируются традиции русской и украинской литератур в творчестве И. Бунина. Основной акцент сделан на трагическом восприятии Буниным-эмигрантом творчества Н. Гоголя, Т. Шевченко, Л. Толстого и И. Тургенева.

Ключевые слова: интернациональные литературные связи, типология, традиция, новаторство, реализм, романтизм, трагическое.

Тихомиров В. М. І БУНІН НА ПЕРЕХРЕСТІ ДОРІГ МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ / Запорізький національний університет, Україна.